

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНИХ УСТАНОВОК І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Ю.В. Сафіулліна,

аспірантка кафедри практичної психології
Запорізького національного університету

У роботі проведено теоретичний аналіз проблеми професійних установок і відповідальності особистості, розроблено теоретичну модель взаємозв'язку професійних установок із відповідальністю особистості.

Ключові слова: особистість, професійні установки, відповідальність

В работе проведен теоретический анализ проблемы профессиональных установок и ответственности личности, разработана теоретическая модель взаимосвязи профессиональных установок с ответственностью личности.

Ключевые слова: личность, профессиональные установки, ответственность

У сучасній психологічній науці проблема дослідження професійних установок у зв'язку з особистісною відповідальністю набуває особливої актуальності. Це пов'язано з незавершенням формування професійних установок, розтягнутістю цього процесу в часі і як слідство – подальшою текучістю кадрів. З цієї точки зору значущість дослідження професійних установок ще більше зростає, а якщо проаналізувати їх у зв'язку з відповідальністю – це дає змогу в перспективі знайти рішення цієї проблеми.

На теперішній час існує певна невизначеність поняття професійної установки. Досить часто в психологічній науці використовуються такі суміжні поняття, як «професійна спрямованість» і «професійна самовизначеність» (К.А. Абульханова-Славська, Є.А. Клімов, Т.В. Кудрявцев, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна та ін.).

Феномен «установки» досліджувався багатьма вітчизняними й закордонними авторами, у тому числі У. Томасом, Ф. Знанецьким, Р. Олпортом, М. Смітом, Д.Н. Узнадзе, В.А. Ядовим, Н.В. Скрипкіною, І.М. Кондаковим, Т.П. Варфоломєєвою та іншими дослідниками.

Формування професійних установок, насамперед, у світлі вивчення професійного самовизначення особистості, досліджувалось великою кількістю науковців, серед яких можна виділити розробки Л. Божович, Є. Зеєра, Є. Клімова, І. Кондакова, Т. Кудрявцева, А. Маркової. Звернення ж до проблеми відповідальності має важливе евристичне значення, яке полягає в можливості поглибленого вивчення розвитку особистості. Знання основних теоретичних підходів до вивчення відповідальності дає змогу ширше дослідити особливості розвитку особистості, у тому числі й професійного, що відкриває в майбутньому нові шляхи оптимізації професійної діяльності. Проблема відповідальності розглядалася в працях вітчизняних дослідників: К.А. Абульханової-Славської, К. Муздибаєва, М.В. Савчина, О.Є. Гуменюка, В.П. Прядеїна, Е.І. Рудковського, В.В. Іл'їна, А.Г. Спіркина, а також була предметом уваги зарубіжних авторів: Ж. Піаже, Л. Колберга, А. Блазі, К. Роджерса, К. Хелкана, Ф. Хайдера та інших дослідників.

Отже, **метою статті** є аналіз особливостей зв'язку між двома досліджуваними поняттями, а саме: особистісною відповідальністю й професійною установкою особистості.

Аналіз психологічної літератури, дає змогу зазначити, що «професійна установка», як категорія, уперше була введена біхевіористами, які досліджували моторну активність при здійсненні трудових операцій [3]. Різні дослідники давали різноманітні визначення професійної установки. Згідно з Д. Маєрсом, у поняття професійної установки входять такі компоненти: наміри, афект і пізнання, – де установка є єдиним компонентом між оцінкою об'єкту й самим об'єктом. Тут професійні установки виступають як уявлення індивіда про професійну діяльність, які формуються в процесі набуття досвіду, але необов'язково усвідомлювані в конкретний момент ухвалення рішення [6]. А.К. Маркова «професійні установки» визначає як «прагнення оволодіти професією, отримати спеціальну підготовку, домогтися в ній успіху, певного соціального статусу» [7, с.31]. Н.І. Кулик розглядає «професійні установки» як «такі, що входять до структури особистості, яка вже перебуває на стадії навчання певній професії або ж включена в професійну діяльність». Він вважає, що професійна установка відповідає первинному процесу професійного

самовизначення особистості, в основі якої лежать безпосередні мотиви вибору професійної діяльності [5].

Крім того, слід зазначити, що професійні установки можна уявити як інтегральні психологічні новоутворення певного ступеня усвідомлення, які виконують функцію системоутворення. Ця функція проявляється в утриманні цілісності психологічної системи особистості, що включає в себе професійну діяльність, яка здійснюється «тут і зараз», особистість професіонала «в його продовженні в об'єктивну реальність, єдність із тією частиною світу, яка має для неї смисл і цінність» [2, с.77].

Професійні установки виявляються в умовах реальної життєдіяльності як психологічні новоутворення професійної діяльності і можуть мати як позитивний аспект, забезпечуючи спрямованість діяльності на реалізацію цінностей освіти, так і негативний аспект, що виявляється у вигляді «блокування» нових професійних цінностей, консервативності інноваційних процесів у цілому, що веде, до емоційних змін, до виснаження особистісних ресурсів [6].

Також необхідним представляється тут розглянути компоненти, що складають професійні установки, які виділяв Є.А. Клімов:

1. Емоційний (сензитивний) компонент, пов'язаний із відношенням особистості до професії, що виявляє ступінь задоволеності спеціальністю і проявляється через низку переживань.

2. Комунікативний компонент, який полегшує або ускладнює розвиток системи ділових і міжособистісних зв'язків у процесі професійної взаємодії.

3. Когнітивний компонент, що виявляє відносно стійкі індивідуальні відмінності в особливостях пізнавальних процесів, що виявляється в індивідуальних пізнавальних процесах і в оцінних думках про раціональні типи роботи.

4. Мотиваційний компонент, пов'язаний з усвідомленням стимулів трудової діяльності, співвідношенням зовнішніх і внутрішніх чинників регуляції поведінки в умовах професійної діяльності.

5. Практичний (поведінковий) компонент демонструє ступінь пасивно - активного відношення фахівця до професійних обов'язків, схильність особистості до реальних позитивних (або негативних) дій у своєму мікросоціумі.

6. Рефлексивний компонент виступає як переведення одного виду активності в інший, стимулює саморегуляцію особистості й означає прагнення до самопізнання, до осмислення й оцінки власних дій, вчинків. Крім того, у процесі функціонування соціально – психологічних установок цей компонент відображає як реальну ситуацію, так й уявлення про неї (наприклад, еталонну), а також прогнозує власну поведінку й поведінку інших людей [3].

Отже, узагальнюючи вищезазначене, можна сказати, що професійні установки - це система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні потреби по присвоєнню професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічно – вікових задач входження у світ професії.

Щодо поняття відповідальності – не можна сприймати її лише як синонім «обов'язку» [11], тому що відповідальність – це результат інтеграції всіх психічних функцій особистості – від суб'єктивного сприймання навколишнього світу й оцінки власних особистісних ресурсів, до емоційного ставлення до обов'язку та волі [8]. Відповідальність – риса характеру, що виразно виявляється на «установочному» й поведінковому рівні і як готовність, і як реалізація цієї готовності взяти на себе навантаження ухвалення рішення й санкцій за невдачу не тільки, коли дана активність здійснюється самим «відповідальним суб'єктом», але й тоді, коли на нього формально або неофіційно покладений контроль за проявами групової активності і її наслідками [4].

В.М. Савчин у своєму дисертаційному дослідженні [10] вказує на те, що виділяють три складові відповідальності: когнітивну, афективно-мотиваційну й поведінкову (конативну). Він вважає, що головна суть відповідальності, насамперед, виявляється саме в особливостях емоційно-мотиваційної складової як внутрішньої детермінанти поведінки особистості. Ця інтегральна якість визначає поведінку й діяльність, самоактивність людини передусім на основі усвідомленості, прийняття нею об'єктивного факту залежності життєдіяльності індивіда від потреб та інтересів інших людей, суспільних цілей і цінностей, моральних і духовних потреб. У ній головним є осмисленість ставлення суб'єкта до обов'язку й наслідків своєї поведінки до життєвої позиції, життєвого шляху [11].

Аналіз робіт, присвячених психологічній структурі відповідальності, показав, що автори порізному уявляють як покомпонентне, так і суто змістовне її наповнення. Використовуючи одні й ті

ж найменування компонентів відповідальності, вони вкладають у них різні значення. Так О.Г. Спіркін визначає три компоненти відповідальності: свободу волі, усвідомлення обов'язку, соціальних заходів впливу на суб'єкт у відповідь на його соціально значущі вчинки [11, с. 294]. У роботах В.Ф. Сафіна виділяються мотиваційно-афективний, інтелектуально-когнітивний і діяльнісно-поведінковий складникові [12, с. 102]. Т.М. Сидорова визначає структуру відповідальності як єдність трьох компонентів – когнітивного, мотиваційного й поведінкового [14, с. 102]. У роботах А.Ф. Плахотного відповідальність описується як єдність раціонального, вольового й емоційного компонентів. В.П. Прядейн пропонує розглядати відповідальність через функціональну єдність мотиваційних, емоційних, когнітивних, динамічних, регуляторних і результативних складових, узагальнюючи їх у вигляді двох якостей відповідальності – гармонійності й агармонійності. Крім того, аргументується, що найбільш теоретично обґрунтованими є когнітивний, емоційний, мотиваційний компоненти відповідальності [13].

Ми у своєму аналізі розглянемо концепцію особистісної відповідальності О.Є. Гуменюк [1], яка наведена на рисунку 1.

Когнітивний компонент відповідальності, як зазначає М. Савчин [10], охоплює чотири елементи:

- перший характеризує предмет відповідальності, а тому ґрунтується на моральній свідомості й самосвідомості;
- другий відображає інстанції, тобто внутрішній імператив, який дає змогу особистості адекватно сприймати думку людей щодо своєї особи, свідчить про наявність подібного досвіду;
- третій передбачає оцінювання себе як суб'єкта, а відтак здатність особистості усвідомити сутність своїх вчинків – зовнішніх і внутрішніх;
- четвертий містить спроможність проаналізувати ситуацію й спрогнозувати її розвиток, передбачити власну поведінку й вміти вчасно відрегулювати її.

Рис. 1. Основні компоненти психологічної структури відповідальності особистості

Емоційно – мотиваційний компонент, за К.О. Абульхановою-Славською [10], розглядається як переживання в структурі відповідальності особистості, тобто дослідниця долучає до цієї інтегральної риси емоційні стани, почуття, котрі виникають під час дотримання нею певної лінії поведінки. Водночас цей компонент обіймає сукупність мотивів, які безпосередньо спонукають людину до реалізації відповідальної поведінки чи діяльності.

Конативний або поведінково-вольовий компонент змістовно охоплює власне ставлення, професійний підхід до виконання обов'язків, вимог, зобов'язань, завдань тощо, а також інтегрує мотив виконання різноманітних доручень і здатність особистості відповідати за якість отриманого результату.

О.Є. Гуменюк [1] зауважує, що морально-духовний компонент відповідальності має кілька

рівнів: а) діє як продукт життєдіяльності, котрий збагачує досвід; б) є джерелом виникнення духовно-сенсових станів — глибин внутрішнього Я; в) організується як психоформа його саморозвитку, що передбачає самореалізацію особистості як універсума; г) становить підґрунтя віри, любові, свободи, самостворення.

У підсумку, духовність – головна сила сфери несвідомого, котра обстоє пізнання себе через усвідомлене прийняття до втілення в повсякденні кожною відповідальною особистістю психодуховних форм віри, честі, користі, любові, краси, істини, справедливості [13]. Виходячи з наведеного визначення, стає очевидним, що відповідальність, як стійка риса характеру, безпосередньо пов'язана з поняттям професійної установки. Хоча й слід зазначити, що причинно-наслідковий зв'язок цих понять не є достатньо виченим у сучасній психології. Аби довести цей зв'язок, вважаємо доцільним у своєму дослідженні проаналізувати ці два поняття покомпонентно.

К.О. Абульханова-Славська, яка розглядає емоційний компонент відповідальності, вказує на емоційні стани, почуття, котрі виникають у людини під час дотримання певної лінії поведінки [10]. Якщо взяти за лінію поведінки професійний вибір особистості, то можна сказати, що це емоційний вибір професії, тобто ступень задоволеності спеціальністю та переживання з цього приводу. Вона також указувала на те, що мотиваційний компонент – це те, що спонукає людину до реалізації відповідальної поведінки чи діяльності. Є.А. Климов, у свою чергу, пов'язував цей компонент професійної установки з усвідомленням стимулів трудової діяльності, співвідношенням зовнішніх і внутрішніх чинників регуляції поведінки в умовах професійної діяльності [3]. Якщо враховувати те, що професійна діяльність передбачає значну міру відповідальності, вибір відповідаючих мотивів стає дуже важливим.

Порівнюючи практичний компонент професійної установки за Є.А.Климовим [3] і поведінково-вольовий компонент відповідальності за О.Є.Гуменюком [1] можна побачити, що в них фактично йдеться про одне й теж саме – про відношення фахівця до своїх професійних обов'язків, вимог, забор'язань, про здатність особистості відповідати за якість отриманого результату (див. табл.1).

Таблиця 1

Структурний аналіз взаємозв'язку відповідальності й професійних установок особистості

<i>Компоненти відповідальності, що вивчаються</i>	<i>Показники зв'язку відповідальності й професійних установок особистості</i>	<i>Компоненти професійних установок, що вивчаються</i>
Емоційно-мотиваційний компонент	Емоційні стани й почуття, які виникають у людини під час вибору професії.	Емоційний (сензитивний) компонент
	Спонування до реалізації відповідальної поведінки чи діяльності. Усвідомлення стимулів трудової діяльності, регуляція поведінки в умовах професійної діяльності.	Мотиваційний компонент
Поведінково-вольовий компонент	Відношення фахівця до своїх професійних обов'язків, вимог, забор'язань, здатність відповідати за якість отриманого результату.	Практичний (поведінковий) компонент
Когнітивний компонент	Виявляє індивідуальні відмінності в особливостях пізнавальних процесів. Можливість аналізу ситуації й прогнозування її розвитку, здатність передбачення та регуляції власної поведінки.	Когнітивний компонент
Регулятивний компонент	Самопізнання, оцінка й осмислення власних дій і вчинків, самокритичність, незалежність при виконанні відповідальних справ.	Рефлексивний компонент

Когнітивний компонент у професійній установці виявляється в оцінних думках про раціональні типи роботи [3]. М. Савчин, описуючи цей компонент відповідальності, вказує на те, що він дає змогу проаналізувати ситуацію й спрогнозувати її розвиток, передбачити власну поведінку й зуміти вчасно її відрегулювати [10]. Визначення М. Савчина вважається нам дуже

важливим, у контексті професійної установки особистості, тому ми вважаємо доцільним розглянути їх зв'язок.

Є.А. Клімов приділяє особливу увагу рефлексивному компонентові професійної установки [3], вказуючи на те, що він стимулює саморегуляцію особистості, означає прагнення до самопізнання, до оцінки й осмислення власних дій, вчинків. Якщо проаналізувати регулятивний компонент відповідальності за В.П. Прядеїним [9], то за показником інтернальності ми бачимо, що мова йде про самостійність суб'єкта, його самокритичність, незалежність при виконанні відповідальних справ, здатність брати відповідальність на себе. Тобто вираженість цих показників надає інформацію про наявність рефлексивного компоненту професійної установки особистості.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного дослідження особливостей взаємозв'язку відповідальності й професійних установок особистості, ми проаналізували поняття професійні установки у вітчизняній і зарубіжній психології, розглянули їх структуру. Окрім цього, ми провели аналіз феномену відповідальності, насамперед його структури. Узагальнюючи вищесказане, можна зазначити доцільність подальшого дослідження взаємозв'язку відповідальності й професійних установок. Це дає змогу відкрити не тільки нові соціально-психологічні можливості, але й нові психологічні особливості професійного розвитку особистості.

Література

1. Гуменюк О.Є. Рівні громадянської відповідальності та їх емпіричне вивчення у молоді / О.Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 4. – С. 92-98
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология / Зимняя И.А. – М., 2004. – 384 с.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Климов Е.А. – М., 2004. – 304 с.
4. Кондратьев М.Ю. Азбука социального психолога-практика / Кондратьев М.Ю., Ильин В.А. — М.: ПЕР СЭ, 2007. — 464 с.
5. Кулик Н.І. Понятійно – критерійна основа проблеми дослідження професійно – орієнтованої установки у підлітків [Електронний ресурс] / Н.І.Кулик// Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_7/352-360.pdf
6. Курицина М.О. Проблема визначення професійних установок у психолого - педагогічній літературі / М.О. Курицина // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2011 – Т. 13, ч 2. – С.198 – 205
7. Маркова А.К. Психология профессионализма / Маркова А. К. – М., 1996.– 308 с.
8. Муздыбаев К. Психология ответственности / Муздыбаев К. Под.ред: В.Е. Семенова. Ленинград: Наука., 1983. – 240 с.
9. Прядеин В.П. Ответственность как системное качество личности: Учеб. пособие / В.П. Прядеин Урал. гос. пед. ун-т., Екатеринбург, 2001. – 209 с.
10. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості / Савчин М. В.: Дис... д-ра. психол. наук. – К., 1997. – 447 с
11. Савчин М.В. Психология відповідальної поведінки / М.В. Савчин – Монографія. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
12. Сафин В.Ф. Психологическая сущность ответственности личности // Теория и практика формирования коммунистического сознания / Сафин В.Ф. – Уфа, 1986. – 256 с.
13. Свечаревська В. Типи, види і загальна структура особистісної відповідальності / Свечаревська В. // Психологія і суспільство. – 2012. - № 2. – С.75 – 82
14. Сидорова Т.Н. Исследование особенностей когнитивного и поведенческого компонентов социальной ответственности / Т.Н.Сидорова // Психологические условия формирования социальной ответственности школьников. – М., 1987. С. 51-54